

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Олександр РЕЄНТ
Ігор КОЛЯДА

УСІ ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ

ЛЕГЕНДИ. МІФИ. БІОГРАФІЇ

Харків
«ФОЛІО»
2023

*Тому роду не буде переводу,
в котрому браття милують згоду*

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Христос воскрес на третій день по смерті. І сказав до учнів своїх: «Так написано є, і так потрібно було постраждати Христові, і воскреснути з мертвих дня третього, і щоб Ймення, і прощення гріхів між народами усіх, від Єрусалима почавши».

Коли думаєш про свій народ, приходить на пам'ять «Скорбна мати» П. Тичини:

Ідіте в Україну,
Заходьте у кожна хату —
Ачей вам там покажуть
Хоч тінь його розп'яту.

О Українська земле! Ти — сто разів розтерзана, двісті — розп'ята, осквернена, обпльована, забита. Чи прийде твоє Воскресіння?!

Мабуть, є щось спільне в долі Твоїй зі Спасителем...

До розп'яття і воскресіння була Тайна Вечеря...

«...Ісус узяв хліб, і поблагословив, поламав, і давав Своїм Учням, і казав: "Прийміть, споживайте, — це тіло Моє". А взявши чашу і подяку вчинивши, Він подав їм і сказав: "Пийте з неї всі, бо це кров Моя Нового Завіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів!"»

І ми споживали тіло брата свого, проливали сторіками кров козацького роду, проклинаючи, забували та нехтували нашою прадідівською славетною минувиною... Забуваючи, плюндрували козацькі могили.

Зраду чинили Історії нашій.
І була Юдина зрада...

«Тоді один із Дванадцятьох, званий Юдою Іскаріотським, подався до первосвящеників і сказав: “Що хочете дати мені, і вам покажу Його, і видам Його!” І вони виплатили йому тридцять срібняків».

Отак і ми, за безцінь продавали батьківські скарби, міняли їхню славу на славу підлабузників та манкуртів-безбатченків, за жалюгідний мізер платні відмовлялись від їхньої козацької справи — боротьби за волю України.

І було зречення Петра...

«...тоді він став клястися та божитися: “Не знаю цього чоловіка!” І заспівав півень тієї хвили... І згадав Петро сказане слово Ісусове: “Перш ніж заспіває півень — відречешся ти тричі від Мене”».

Петро відрікався тричі. Ми ж — тридцять по тричі. Зрікались Бога, Церкви, могил наших прадідів-дідів, зрікались «зрадника», що фундував церкви та школи, — гетьмана І. Мазепи, зрікались вигнанця, що і на чужині життя віддавав за Батьківщину, а згадували лише «як про співучасника страшного злочину, що не доніс про нього», — гетьмана П. Орлика, зрікались нескореного тортурями та сильного духом, що царю без остраху говорив у вічі слова правди, — гетьмана П. Полуботка...

Зрікались рідної мови, рідної пісні, батьківської віри, рідної історії, власного родоводу, власного коріння.

Немає призабутої спадщини, є спадщина зречень...

І був суд у Понтія Пілата...

«І як побачив Пілат, що нічого не вдіє, а неспокій ще більший станеться, набрав він води, та й перед народом умив свої руки та й сказав: “Я невинний у крові Його!”»

Подивимось на руки свої...

І були муки, і були знущання, і була Голгофа...

«І роздягнувши Його, багряницю наділи на Нього. І, сплівши з терни вінка, поклали Йому на голову, а тростину в правицю Його. І, навколішки падаючи перед Ним, сміялись з Нього й казали: “Радій, Царю Юдейський!” І, плювавши на Нього, хапали тростину, та й били по голові Його...»

Голгофи у нашого народу, як верстові стовпи...

Голгофа голодоморів...

Голгофа сталінської опрочини...
Голгофа фашизму...
Голгофа брежнєвсько-андроповського мовчання...
Голгофа Чорнобиля...
Голгофа війни з рашистами — орками...
Стачило б на кількасот літ.

Настав день. І Воскрес Він!
Настав час воскресіння і для України!

Воскресни, наш козацький роде! Воскресни в нащадках своїх! Бо воскреслому роду — не буде переводу!

Розкидавши каміння нашої історії — збираймо ж, браття, його заради долі кращої для нашої Батьківщини, во ім'я славних пращурів — козаків, Когорти Лицарів — Непереможених Силою та Духом!

Прочитайте знову сторінки нашої історії!
Хай долі наших Ясновельможних гетьманів
допоможуть вам осмислити її!

Автори

«Особисто знаний ворогами»

ДМИТРО БАЙДА-ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

(р. н. невід.—1564)

З-поміж багатьох козацьких ватажків раннього періоду козацької історії чи не найбільшою славою вкрив себе князь Дмитро Вишневецький, що походив з роду князів Гедиміновичів і який на початку 1550-х років заснував замок на острові Мала Хортиця, згуртував навколо нього козаків і цим поклав початок Запорозької Січі. Саме тому його вважають першим козацьким гетьманом.

Ім'я Дмитра Вишневецького, князя з литовської родини, нащадка Геди-

Дмитро Байда-Вишневецький

міна, васала литовсько-польського короля, хоча й православного за своїм віросповіданням, володаря величезних маєтків на Кременеччині, — вперше згадується в документах 1545 року під час ревізії Кременецького замку. В цей час королівський комісар Лев Патій проводив люстрацію (ревізію) Волинського воєводства. Документи свідчать про те, що князь Дмитро Іванович Вишневецький особисто прибув до міста Кременець, де перебував королівський комісар, і показав, що в Кременецькому повіті він володіє помістями Кушнин, Підгайці, Окнин, Гараж, Камарин, Крутнів і Лопушне. Дмитро Вишневецький був одним із чотирьох синів Івана Михайловича Вишневецького від його першої дружини Анастасії Семенівни з родини Олізарів.

Як засвідчує «Родословна книга», батько Д. Вишневецького — князь Іван Михайлович з 1533 року був старостою ейшиським і воронянським, з 1536-го — пропойським і чичерським, а з 1541 року — канівським та черкаським. Помер він у 1543 році. Мати — Анастасія Семенівна, дочка Семена Олізаровича і княгині Острозької, сестри князя Костянтина, ревнителя православ'я в Україні, народила чотирьох синів — Сигізмунда, Дмитра, Андрія, Костянтина — і доньку Катерину.

Іван Михайлович Вишневецький

Історик М. Маркевич¹ наводить факт про обрання князя Д. Вишневецького на нетривалий час гетьманом ще в 1513 році. Але відомо, що в цей час із татарами активно боровся дід майбутнього гетьмана — князь Михайло Васильович Вишневецький (1475—1517). У 1512 році він зі своїми синами Іваном та Олександром розбив орду під Лопушною. Документи називають кілька сіл, що були в його власності: Кушнин, Підгайці, Окнин, Гараж, Камарин і Лопушне. Однак, як свідчать матеріали розмежування між Литвою і Корonoю Польською, розміри його володінь були більшими. З опису 28 вересня 1546 року дізнаємося про маєтності «Олексинцы властная отчизна и дидызна князей Вишневецких, имение Крутнево, Лопушное, Бобровцы».

Микола Маркевич

Тоді ж, 1546 року, Дмитро Вишневецький у судовому порядку вирішував справу з Чар-

¹ Маркевич Микола Андрійович (1804—1860) — український історик, етнограф, фольклорист, поет і композитор, автор праці «Історія Малоросії».

торийським за якийсь будинок у Вільно, а через рік отримав старостинський уряд у Ворнячині.

У 1548 році князь притягався до суду за «заподіяння кривди підданим королеви Бони». І вже після цих «лицарських» пригод у 1550 році Дмитро прибув до Черкас. З 1551 року він — староста канівський та черкаський.

У цей час посилюються татарські навали в Україну, що і заважало освоєнню її території польським магнатством.

Аналіз історичних свідоцтв того часу показує, що Дмитро Вишневецький був не першим, хто прагнув відбивати напади степової орди. До нього це вже робили Остафій Дашкович, Предслав Лянцкоронський та інші старости на південному пограниччі.

Наприкінці 30-х — на початку 40-х років XVI століття особливо відзначився в боротьбі проти нашестя степової орди староста барський Бернад Претвич. Розповідаючи на сеймі 1550 року про свої походи, він відзначив, що бував у них разом з «воєводою Київським Пронським, князем Корецьким, князем Вишневецьким і князем Володимирецьким». Претвич — організатор походів проти татар — 1550 року повідомляв

Бернард Претвич

великому князеві литовському Сигізмунду-Августу про Дмитра Вишневецького «як одного з найвизначніших репрезентантів боротьби з татарами».

Конкретні дані про участь Дмитра Івановича Вишневецького у відсічі чужоземної агресії наводяться в османських «Реєстрах кривд», які надсилалися до польської столиці. В одній з експедицій проти турків Вишневецький перебував зі «старостою брацлавським князем Богушем Корецьким, старостою барським Бернардом Претвичем, синами гетьмана Миколи Сенявського Ярошем і Миколою». Ці нові факти дають підстави зробити припущення, що Дмитро Вишневецький почав

боротьбу з ординськими нападниками ще 1538 року, коли його батько організував своїх підданих проти татар і турків. І це цілком імовірно, оскільки на Волині, як заявляли представники місцевої шляхти в 1540 році, «будь єсть або не єсть перемир'є з татари, тогды предся з коня мало зседаєм».

Отже, князь Д. Вишневецький виявив себе непересічною натурою, головними рисами якої були лицарство і молодецтво. Може, саме тому, зіткнувшись із козацькою вольницею, він, як ніде, відчув себе у своєму середовищі. Водночас особиста хоробрість князя, його авантюристична натура припали до душі козакам, вони ладні були йти з ним і проти татар, і проти кого іншого, якщо б він їх покликав.

Обійнявши посаду старости черкаського і канівського, Дмитро Вишневецький за свій головний обов'язок вважав захист південних кордонів держави. Крім того, у Дмитра Вишневецького був особливий рахунок до степових нападників. У 1549 році в полон потрапило все сімейство його двоюрідного брата Федора Вишневецького. Цей факт, до речі, зафіксований і в «Кроніці Марціна Бельського»: «Того року татари наприкінці вересня в руських землях великі шкоди вчинили. Замок у Перемирку облягли, в якому князь Вишневецький утриматися не зміг, під-

У «Реєстрах кривд» міститься перша згадка про боротьбу князя Дмитра Вишневецького з турками: в період з 8 червня 1548 року по 6 грудня 1549 року він безперервно непокоїв залогу Очаківського замку, який належав тоді Порті.

Марцін Бельський

Сулейман II

землі, доручені його охороні». Побоювання короля виявилися не марними. Невдовзі Радзивілл пише королю, що Вишневецький «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав біля себе, з'їхав до турків, виславши наперед козацьку роту, а потім і сам зі своїми козаками потягнувся до Туреччини».

У Польщі не вірили в щасливе повернення Вишневецького з Туреччини. І справді, треба бути надзвичайно мужньою і сміливою людиною,

Архівні документи нічого не повідомляють про перебування князя Вишневецького у турків. Але це припущення документально не підтверджується. Серед істориків до сьогодні немає єдиної думки щодо того, що саме робив Дмитро Вишневецький у Туреччині, чому він там опинився і як зміг повернутися.

дався з дружиною татарам. А коли він із замку вийшов, залишок людей його ще мужньо боронився перед татарами, але татари, приступ учинивши, замочок спалили і всіх у неволю забрали». Про це ж повідомляв у своїй відписці московський посол до Литви Федір Безобразов.

За думкою деяких дослідників, улітку 1553 року Дмитро Вишневецький, можливо, чимось ображений на короля, перейшов на службу до турецького султана Сулеймана II (Чудового) і разом зі своїм військом перебував у Стамбулі.

Цікаво, що перед цим король Сигізмунд-Август висловлював Радзивілла побоювання щодо Вишневецького, аби той не перебів до турків, «полишивши їм пограничні

землі, доручені його охороні». Побоювання короля виявилися не марними. Невдовзі Радзивілл пише королю, що Вишневецький «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав біля себе, з'їхав до турків, виславши наперед козацьку роту, а потім і сам зі своїми козаками потягнувся до Туреччини».

У Польщі не вірили в щасливе повернення Вишневецького з Туреччини. І справді, треба бути надзвичайно мужньою і сміливою людиною, аби зважитися на таку поїздку до Османської Порти — туди, звідки з 1548 по 1553 рік не раз у грізних листах до польського короля султан вимагав покарати українського князя за розправи з ординськими грабіжниками.

Учинок Вишневецького викликав неабияку тривогу — побою-

ючись, що він наведе в Україну турків, Сигізмунд-Август знову звертається до Радзивілла: «Як би того князя до себе мати і яким способом?»

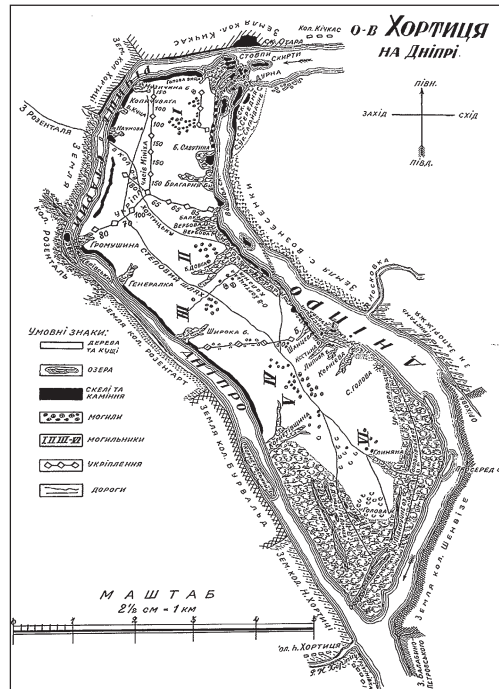
Очевидно, спосіб було знайдено, і досить радикальний. Бо на початку 1544 року Вишневецький повертається з Туреччини й 4 березня в Каменні (неподалік Любліна) освідчується королю в товаристві друга і соратника воєводи Миколи Сенявського. Чим пояснював Вишневецький свій перехід до турецького султана, не відомо, однак той знову доручив йому охороняти прикордоння «проти татар і влаштувати на острові Хортиця захисне укріплення проти кримчаків». Вишневецький знову отримав для управління канівське й черкаське староства.

Як зазначає історик Бантиш-Каменський, «муж розуму палкого, відважний, вправний вояка» Дмитро Вишневецький невдовзі став визнаним ватажком козаків. Він вирушає на Дніпровське пониззя і «на острові Хортиця, проти Конських вод, коло кримських кочовищ», за свідченням М. Грушевського, «ставить замок і громадить навколо себе козаччину».

Дмитро Яворницький писав із цього приводу: «У 1556 році знаменитий ватажок низових козаків князь Дмитро Вишневецький, вирушаючи на війну з татарами, вийшов за межі Київського воєводства і, спустившись нижче порогів, розташувався на острові Хортиця.

Дмитро Бантиш-Каменський

Мапа острова Хортиця Якова Новицького

Розраховуючи розпочати звідси постійні набіги на басурманів, Вишневецький влаштував на острові земляне містечко».

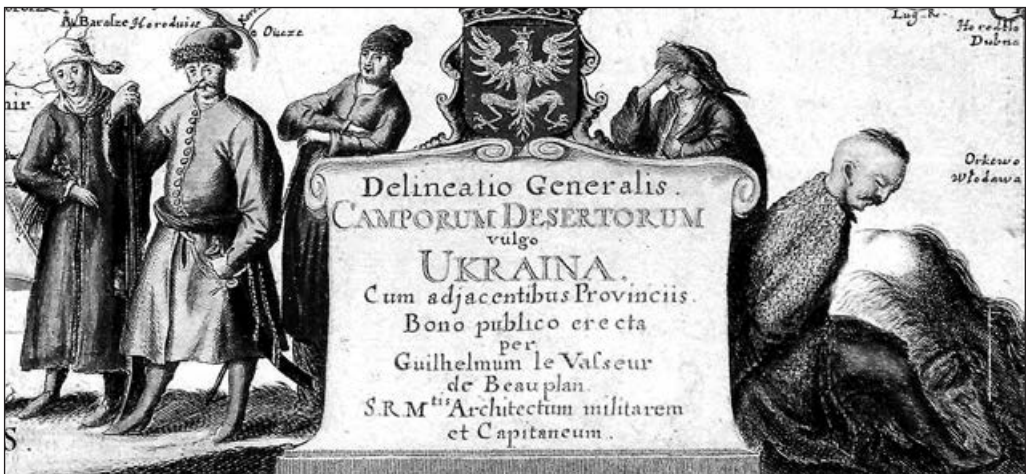
Про Хортицю писав у своєму щоденнику і австрійський дипломат Еріх Лясота, котрий за дорученням імператора Рудольфа II приїхав на Запорозьку Січ, щоби запросити козаків для участі у війні проти турків: «Пристали до берега нижче острова Мала Хортиця, неподалік першого; тут знаходиться замок, збудований Вишневецьким років 30 назад і згодом зруйнований».

Утім, кажучи про будівництво в цей час укріплення на Хортиці, не слід вважати, що це вже був той самий замок, який пізніше увійшов

Будуючи замок, Вишневецький намагався укріпити його, як фортецю, і тому просив у короля гармат, обслугу тощо. Але Сигізмунд-Август, який прагнув лише зміцнення кордону проти кримського хана Давлет-Гірея і стояв за дружбу з ним, відмовив Вишневецькому.

в історію як форпост боротьби проти кримчаків. Це, певно, було невеличке укріплення, що слугувало, насамперед, за більш-менш надійну схованку. Для будівництва справжнього замку-фортеці просто не вистачило б часу.

Сигізмунда-Августа не на жарт стурбувала активність князя, котрий вирішив звільнити від татар Дике Поле й навіть усе Причорномор'я. Але ж це не входило до інтересів короля, і він спробував якимось чином

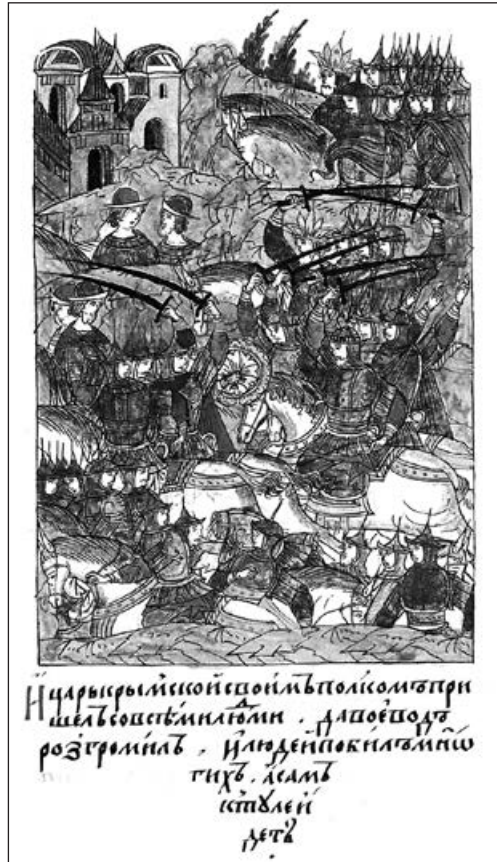
Гійом Левассер де Боплан. Загальний план Диких полів, простіше кажучи, Україна, з належними провінціями. Гравюра Вільгельма Гондіуса. Фрагмент, 1648 рік

відкликати Вишневецького з Низу. Водночас, добре розуміючи, що насильно відірвати князя від козаків неможливо, король вдався до хитрощів і запропонував «послати йому якісь дарунки і написати, аби до нас приїхав на якийсь короткий час...» «А на його місце казали їхати з ротою, — писав він далі, — його стриєчному братові й залишитися на тому місці, аж поки той вернеться. Здається, таким чином добре буде його звести».

Вишневецький скористався сутичкою між Московською державою і Кримом, і його поява на історичній арені збіглася з тим, що цар Іван IV вирядив два військові загони проти Кримського ханства: один під командуванням воєводи Чулкова спустився річкою Доном, а другий під начальством дяка Ржевського попрямував у долину Дніпра. У цей час князь Вишневецький здійснив свою першу військову операцію проти татар.

Він організував похід на Іслам-Кермен, з тим щоби за рахунок здобутих трофеїв зміцнити Хортицьке укріплення. Увірвавшись до замку Іслам-Кермена, козацькі загони доценту пограбували його, потім спалили, а гармати вивезли в Хортицьку фортецю.

Розгніваний Давлет-Гірей шле лист за листом Сигізмунду-Августу, вимагаючи приборкати козаків і Вишневецького. Король, однак, відповів, що Вишневецького на Дніпро не посилав. «Можете міркувати з того, — писав Сигізмунд, — що і до cesаря турецького він ходив проти волі нашої, а як там його прийнято, самі знаєте: повернувшись до держави нашої, він розповідав, що дістав дарунки і у тебе, брата нашого, ласку мав.

Похід Давлет-Гірея на Русь.
Мініатюра Особового літописного
зводу. XVI ст.

Через те ми й доручили йому степову сторожу, бо переконані, що він підтримуватиме стосунки з вашими людьми, зазнавши від вас ласки».

Король Сигізмунд-Август не знав, що Вишневецький, не сподіваючись ласки від нього, вже давно налаштовує зносини з Москвою.

У березні 1556 року, коли московський уряд організував похід на Крим, очолюваний дяком Ржевським, до нього приєдналося 300 душ із козаків Вишневецького на чолі або з ним, або з одним із його помічників отаманом Млинським (він же — Мине). Улітку 1656 року союзники, припливши вниз за течією Дніпра, пограбували Іслам-Кермен і навіть напали на оттоманську фортецю Озю (Очаків). На зворотному шляху їх наздогнали татари й оточили на одному з дніпровських островів, однак після шестиденної облоги Ржевському, Вишневецькому та деяким іншим козакам пощастило вирватися з оточення.

Незважаючи на майже цілковиту невдачу цієї експедиції, вона мала надзвичайне значення — це стало насправді зламним моментом у зносинах між Московією, Кримським ханством та Оттоманською імперією.

*Я. Суходольський. Російсько-турецька війна 1787—1791 рр. Штурм Очакова
6 грудня 1788 року*

Приблизно в цей час Дмитро Вишневецький починає листування з московським царем. У вересні 1556 року московські послы, повертаючись з Литви й зустрівшись з Вишневецьким, доповідали, що він збирається перебраться до Москви. Разом з послами Вишневецький відрядив до Івана Грозного свого отамана Михайла Єськовича із засвідченням, що бажає служити цареві. Приймавши завіряння Вишневецького, цар направив до нього дітей боярських Андрія Щепотева і Нечая Ртищева з грамотою та жалуванням. 16 жовтня 1556 року вони повернулися до Москви й оголосили Грозному, що Вишневецький став на царську службу і пішов військом на Іслам-Кермен. Після розгрому Іслам-Кермена Вишневецький у листі до царя присягається, що «доки він на Хортиці, кримчакам ходити буде нікуди».

Оговтавшись від такої зухвалості, Давлет-Гірей спішно зібрав військо і навесні 1557 року рушив походом на Вишневецького. Він оточив Хортицьку фортецю і облягав її 24 дні. «Але ім'ям государевим і великого князя він, Вишневецький, захистився від хана, побивши у нього чимало кращих людей, так що хан пішов од Вишневецького з великим соромом».

Наприкінці літа 1557 року Давлет-Гірей, зібравши не лише кримське, а й турецьке та волоське війська, знову підійшов до хортицьких укріплень. Султанські галери зупинилися біля самого острова. Вишневецькому і козакам довелося тримати жорстоку облогу. Однак сили були нерівні, до того ж вичерпалися припаси. Козаки почали розбігатися, тому довелося відступити. Відступивши з Хортиці, Вишневецький закріпився в Каневі й Черкасах. Із Черкас у вересні 1557 року він одразу ж сповістив про це царя та офіційно звернувся до нього з проханням

Іван IV Васильович.
Гравюра Х. Вайгеля.
Фрагмент. II половина XVI ст.

про заступництво. Іван IV відповів на це згодою і викликав Вишневецького до Москви. Литовські володіння (Канів і Черкаси), звісно, відійшли

Князь Вишневецький повідомляв Івану Грозному, що «з Дніпра, з Хортицького острова пішов тому, що харчів не стало і козаки розійшлися».

до польського короля, але натомість Вишневецький отримав російське місто Бельов. У російському літописі за Никоновим списком зазначено: «Того ж місяця (вересня. — Авт.) приїхав до царя й великого князя Івана Васильовича

всієї Русі від Вишневецького князя Дмитра Івановича бити чолом Михайло Єського, що його государ пожалував, а велів собі служити...»

Одержавши від Грозного «город Белёв» з великими земельними наділами, український князь зовсім не збирався зайнятися влаштуванням свого господарства. Натомість у грудні 1557 року він, очоливши озброєний загін, виступив на захист окраїни Московської держави від татар.

Це був час, коли в історії зносин між Московською державою, Польщею, Оттоманською імперією та Кримським ханством настав новий період.

У січні 1558 року вибухає Лівонська війна, яка викликала затяжний конфлікт між Польщею та її союзником Кримським ханством, з одного боку, й Росією Івана Грозного, з другого. Тоді ж король Сигізмунд II Август підписав із Давлет-Гіреєм договір про дружбу, заплатив ханові данину й пообіцяв, що не дозволить своїм підлеглим (тобто козакам) турбувати наскоками татарські землі.

Коли російська армія в січні переступила кордон Лівонії, син хана Магмед-Гірей із величезним військом, у супроводі ногайських мірз Великої орди рушив на Московію. Але коли він довідався, що велике російське військо зосереджене на Оці, то, досягнувши річки Мечі, повернув назад.

Московський літописець зазначив, що кримський хан, підійшовши із сотисячним військом до річки Мечі, допитувався в захоплених у полон рибалок «о Вишневецком князе Дмитрее, да о Йване Шереметеве, в немцах ли?» І коли ті відповіли, що «Йвана на Рязане, а Вишневецького на Туле, а князя Михайла Воротынского в Калуге — приде на них страх и трепет, вскоре воротятся назад, на бегство устремяся».

ЗМІСТ

Слово до читача.....	3
Дмитро Байда-Вишневецький	6
Петро Конашевич-Сагайдачний.....	31
Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький	69
Іван Остапович Виговський.....	109
Юрій-Гедеон Венжик Богданович Хмельницький	149
Павло Іванович Моржковський-Тетеря	173
Іван Мартинович Брюховецький.....	192
Петро Дорофійович Дорошенко.....	208
Михайло Степанович Ханенко	234
Дем'ян Гнатович Многогрішний	247
Іван Самійлович Самойлович	264
Іван Степанович Мазепа	290
Пилип Степанович Орлик.....	325
Іван Ілліч Скоропадський	350
Данило Павлович Апостол	365
Кирило Григорович Розумовський	384
Павло Петрович Скоропадський	404
Післямова	443
Використана література.....	444